

İĞDIR BÖLGESİ'NDE YENİ URARTU KAYA MEZARLARI

Yasin TOPALOĞLU*

ÖZET

İğdir İli, ülkemizin en doğusunda yer almaktadır. İklimi, su kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca daima önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Bölgedeki ilk çalışmalar İ.K. Kökten tarafından yapılmış ve Gökçeli Höyük buluntularıyla Mezolitik Çağ'a kadar götürülmüştür. İğdir tarih boyunca belki de en önemli konumuna Demir Çağı'nda Urartu ile ulaşmıştır. Bu bakımdan İğdir bölgesinde Urartu dönemine ait çok sayıda merkez bulunmaktadır. Belki de bu merkezlerden en önemlilerinden biride kaya mezarlarıdır. Tüm Urartu coğrafyasında tespit edilen kaya mezarı sayısı çok azdır. Şimdiye kadar İğdir Bölgesinde bilinen tek kaya mezarı ise Karakoyunlu kaya mezarıdır. Buna ilave olarak yaptığımız saha çalışmalarını ile dört yeni kaya mezarı daha tespit edilmiştir. Buldukları coğrafya ve yapısal özellikleri ile bu yeni kaya mezarları gerek Urartu için gerekse İğdir bölgesi ayrı bir önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İğdir, Aras nehri, Demir çağı, Urartu, Kaya mezarı.

NEW ROCK-CUT TOMBS URARTIAN IN IĞDIR AREA

ABSTRACT

Iğdir Province most eastern of Turkey's. Climate, water resources and position in history is important to always. İ. K. Kökten made the first studies in the region. History of Iğdir, Mesolithic Era begins with Gökçeli Mound. Iğdir, the Urartian period in history to reach the most important. Therefore, the center has a large number of Iğdir John. Perhaps one of the most important of these centers is the rock tombs. There are very few rock-cut tombs were found in all the geography of Urartian. So far the only known rock-cut tombs in the Karakoyunlu rock tomb of Iğdir. In addition, 4 new rock-cut tombs have been identified by our survey. Geography and structure of this new rock-cut tomb of special significance for Iğdir and Urartian.

Key Words: Iğdir, Aras river, Iron age, Urartian, Rock-cut tombs.

*Yrd.Doç.Dr.,Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
tyasin@atauni.edu.tr

1. GİRİŞ

İğdir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü'nde ve ülkemizin en doğudaki ilini oluşturmaktadır. İlin, kuzey ve kuzeydoğunda Aras Nehri ve bu nehrin oluşturduğu Ermenistan, batı ve kuzeybatısında Kağızman (Kars) ve Digor (Kars), güneyinde Doğubayazıt (Ağrı) ve Taşlıçay (Ağrı), doğu ve güneydoğusunda ise Nahçıvan ile İran yer almaktadır. İğdir, 3.539 km² yi bulan yüzölçümü 800-900 m. rakımı ile Doğu Anadolu'nun en verimli ovalarından birisini oluşturmaktadır. Fiziki olarak Doğu Anadolu'nun en çukur alanlarından (Sürmeli Çukuru) biriyken 5137 m. rakımlı Ağrı Dağı ile de Anadolu'nun en yüksek noktasını oluşturmaktadır. İğdir İlini tamamen içine alan Sürmeli Çukuru genel anlamda bakıldığında bir kısmı Ermenistan'da kalan Erivan (Revan) Ovası ile İğdir Ovası'nın oluşturduğu bölgenin bütününe verilen isimdir. (Geyikoğlu, 1998: 15 vd.; Saraçoğlu, 1989: 270 vd., 363) Sürmeli Çukuru'na rağmen özellikle İğdir'in güneyinde yoğunlaşan dağlık alanda Durak Dağı (2.811 m.), Pamuk Dağı (2.639 m.), Zor Dağı (3.196 m.), Küçük Ağrı Dağı (3.896 m.) ve Büyük Ağrı Dağı (5.137 m.) gibi Anadolu'nun önemli yükseltileri de bu bölgede bulunur. (Güner, 1993: 11 vd. ; Erinç, 1953: 82 vd.; Topaloğlu, 2011)

Bölgenin en önemli akarsuyu, Türkiye'nin de önemli akarsularından biri olan Aras Nehri'dir. İğdir Ovasına hayat veren Aras kaynağını Bingöl Dağlarından almakta Karakale dolaylarından geçerek Çalpala Köyü yakınlarından İğdir Ovasına girmektedir. Yaklaşık 131 km. boyunca İğdir Ovasını suladıktan sonra "Dil Sonu" denilen yerden Türkiye sınırlarını terk eder. Daha doğuda Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizine dökülür. (Ketin, 1983: 477 vd. ; Saraçoğlu, 1983: 36 vd. ; Güner, 1993: 17 vd., 52 vd. ; Topaloğlu, 2011)

İğdir, Aras Nehri'nin oluşturduğu doğu-batı yönlü doğal ulaşım yolunun önemli bir kavşağıdır. Aras Vadisi Asma, Çilli ve Pamuk geçitleri ile birlikte Hazar Denizi'ne açılan yollar takip edildiğinde Orta Asya'ya ulaşılmaktadır. İğdir-Kars tarihi yolu aynı zamanda Göle (Ardahan) üzerinden Oltu Çayı ile Çoruh Nehri'nin oluşturduğu doğal yollardan geçerek Hopa'da Karadeniz'e bağlanır. İğdir, Kağızman- Karakurt -Horasan üzerinden ise Erzurum ile batıya bağlanmaktadır. (Güner, 1993: 310 vd. ; Belli, 1997: 107 vd.; Selen, 1949: 102 vd.)

İğdir Ovasının, çevresine göre daha elverişli iklim şartlarına sahip olması, topraklarının tarımsal değerinin bölgeye göre yüksek ve su

kaynaklarının bol olması, tarımsal faaliyetlerin gelişmesini sağlamış, bölgede yetişmeyen turunçgiller ve zeytin dışında her türlü meyve- sebzenin yetişmesini neden olmuştur. (Güner, 1993: 247.)

İğdır'ın bütün bu özellikleri ile eskiçağdan günümüze kadar önemini koruduğu rahatlıkla söylenebilir.

İğdır Bölgesi ile ilgili ilk araştırmalar İ.K.Kökten tarafından gerçekleştirilmiştir. Kökten'den sonra tarihi ve arkeolojik açıdan yapılan bilimsel çalışmaları şöyle gibi sıralamak mümkündür. (Kökten, 1943: 601 vd.; Kökten, 1943: 119 vd.; Kökten,1944: 659 vd.; Kökten, 1948: 194 vd.; Kökten, 1975: 95 vd.)

K. Kökten: Kars Bölgesi Yüzev Araştırmaları, B. A. Kuftin: Melekli Höyük Kazıları, F. Kırzioğlu: Kars Bölgesi Yüzev Araştırmaları, O. Belli: Urartu Baraj ve Sulama Sistemleri Yüzev Araştırmaları, A.Ceylan: Erzincan-Erzurum-Kars-İğdır Yüzev Araştırmaları, H. Buyruk: İğdır Kültürel Varlıkları, A. Özfirat, Ağrı Dağı Yüzev Araştırmaları, Y. Topaloğlu, Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Kültürel Mirası.

İlk araştırmaları yapan Kökten, İğdır-Gökçeli Köyü'nde tespit ettiği mikrolit aletleri Mezolitik veya Neolitik Çağ'a tarihlendirmekte ve İğdır'ın en eski yerleşim yeri olarak Gökçeli'yi belirtmiştir. İğdır Bölgesindeki diğer tarihi veriler ise Kalkolitik, Tunç, Demir ve Orta Çağ'a aittir. (Kökten, 1943: 603; Kökten, 1948: 199; Kökten, 1975: 100 vd.; Ceylan, 2004: 267 vd.; Ceylan, 2005; Ceylan, 2004: 41 vd.) Bu tarihi verilere rağmen İğdır belki de en önemli konumuna Demir Çağı'nda ulaşmıştır. Şimdiye kadar yapılmış çalışmalar ve bizim son on yılda yürüttüğümüz çalışmaların sonuçları incelendiğinde Demir Çağı'nda ki bu önem tespit edilen merkezlerin çokluğu ile de bir kez daha ortaya konulmaktadır.

Bölgedeki en önemli Demir Çağı yerleşmesi belki de kazısı yapılan tek merkez olması nedeniyle İğdır Merkez İlçeye bağlı Melekli Höyük'tür. B.A.Kuftin tarafından yapılan kazı çalışmaları sonucunda Urartu dönemine ait önemli bulgular elde edilmiştir. (Kuftin, 1944: 1 vd.; Barnett, 1963: 153 vd.)

Bölgedeki en eski yazılı belgeler ise yine Urartu dönemine aittir. Özellikle bugünkü İğdır sınırları içerisinde yer alan Başbulak, Kazancı ve Taşburun (Sologert) Yazıtları'nın yanı sıra yakın çevresindeki Sarıkamış, Taşköprü, Yazılıtaş, Zivin-Süngütaş yazıtları da bölgeye yönelik bilgiler vermektedir.

İğdır Bölgesi'nde 2002 yılından itibaren A. Ceylan başkanlığında yürüttüğümüz yüzev araştırmalarıyla çok sayıda yeni merkez incelenmiştir.

Bu merkezlerin büyük bir kısmını Demir Çağı kaleleri ve nekropolları oluşturmaktadır.

Urartu dönemine tarihlendirilen ve çalışmalarımız öncesi bilinen tek merkez Karakoyunlu ilçesindeki Karakoyunlu kaya mezarıdır. Karakoyunlu İlçesi'nin 1 km güneyindeki kayalığın batısında, kolay ulaşılabilir ve tek odalıdır olan kaya mezarı kare planlı bir yapı taşımaktadır. Günümüzde girişi büyük ölçüde tahrip edilmiştir. (Çevik, 2000:127; Ceylan, 2004: 268 vd.)

İğdır'ın yakın çevresindeki kaya mezarları ise şöyledir.

Doğubeyazıt Kaya Mezarı (Ağrı), Yoğunhasan Kaya Mezarı (Kars),Günbuldur (Ağrı-Diyadin), Atabindi (Ağrı-Tutak), Döneктаş (Ağrı-Tutak), Dayıpınarı (Ağrı-Tutak), Aydınso (Erzurum-Karayazı), Marifet (Erzurum-Pasinler), Pasinler K. (Erzurum-Pasinler), Hasanova (Erzurum-Karayazı), Umudum (Erzurum-Merkez), Binecek Kaya Mezarı (Nahçıvan-Şahbaz).

(Texier, 1839/42; Lehmann,- Haupt: 1931; Huff, 1968; Piotrovski, 1966; Kleiss-Hauptmann, 1976; Işık, 1995; Salvini, 1995, Darmstadt; Çevik, 2000; Ceylan, 2001; Belli-Ceylan, 2002; Ceylan 2003; Ceylan, 2004; Çilingiroğlu, 1980, Çilingiroğlu, 1997; Kleiss-Hauptmann, 1976, Erkmen-Ceylan, 2003; Belli- Sevin, 1999; Topaloğlu, 2009; Topaloğlu, 2011)

2. İNCELEME

2.1. Asma Kaya Mezarı

İğdır İl Merkezi'nin 33 km. güneydoğusundaki Asma Köyü'nün hemen ardındaki tepelik kısımda yer almaktadır. Daha önce benzer bir şekilde kapandığı düşünülen kaya mezarı bir toprak kayması sonucunda ortaya çıkmış ve köylüler tarafından uzun süre mescit olarak kullanılmış ve kısmen tahrip edilmiştir. Yeni caminin yapılması ile birlikte köylüler tarafından "eski camii" olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Mezar odasının ön kısmının toprak kayması sonucu büyük ölçüde tahrip olmuştur. 94 x1.93(h) m. ölçülerindeki girişin daha sonra camii olarak kullanıldığı dönemde düzeltilerek genişletilmiştir. Giriş kısmı olarak kabul edebileceğimiz bölüm 2.20 m.dir. Bu girişin kuzeydoğu duvarında 62- 68 cm. genişliğinde iki niş ve güneybatı duvarında da 105-83-56 cm. genişliğinde üç niş bulunmaktadır. Nişlerden biri mescit olarak kullanıldığı dönemde genişletilerek mihrap olarak kullanılmıştır.

Giriş kısmından sonra giriş kapıları bulunmayan iki oda yer alır. Bu iki odayı birbirinden ayıran 47 cm. genişliğinde ve ileriye doğru genişleyen bir bölme bulunmaktadır. Doğuda kalan oda batı odasına göre daha küçüktür. Doğu odasının kuzey duvarının önünde yerden 10 cm. yükseklikte başlayan 2.13 x 55 x 1.42 m. ölçülerinde bir seki bulunur. Doğu odası dikdörtgen bir plan taşırken iken kuzey duvarı oval yapılmıştır. Mevcut yapının girişinden kuzey duvarına 5.60 m.dir. Doğu odasının genişliği ise 2.53 m.dir. Kaya mezarının giriş bölümünün duvarları tavanla bitişme kısmında 75 cm. derinliğinde bir oluk kuşatmaktadır.

Asma kaya mezarının iç mimarisinin çok özenli olmadığı ve camii olarak kullanıldığı dönemde de mimarisinde bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Köy yerleşmesinin ortasında kaldığı için mimarisi dışında diğer herhangi bir arkeolojik veri elde edilememiştir. Bu doğrultuda duvar yapısı kısmen tahrip olsa da mimari yapısıyla ile Demir Çağı özelliği taşımaktadır. Köyün 2,5 km. güneybatısındaki kayalık alanda yapılmış olan kaya odaları Orta Çağ'a tarihlendirilmekteyse de bu kaya odasının kaya mezarı ile ilişkisinin olmadığı ve bölgenin Demir Çağı sonrasında da yerleşim gördüğü şeklinde açıklanabilir.

2.2. Kızılkule Kaya Mezarı

İğdir İl Merkezi'nin 39 km. güneybatısındaki Sıçanlı (Kızılkule) Köyü'nün batısındaki yer almaktadır. Kaya mezarının hemen üzerinde aynı ismi taşıyan bir Demir Çağı kalesi bulunmaktadır.

Kaya mezarına aşağıya doğru inen basamaklı bir girişle ulaşılmaktadır. Tek odalı bir yapıya sahip olan kaya mezarına 1.20 x 75 m. ebatlarındaki kapı ile girilmektedir. Kaya mezarının güneybatı duvarında daha sonra tahrip edilen 30 x 50(h) cm.lik nişler bulunmaktadır. Günümüzde zemini toprakla dolduğu için zemindeki özellikler ne yazık ki tam olarak tespit edilememiştir. Kaya mezarının girişinin hemen batısında başlanan kutsal alan inşası mezara zarar vereceği düşüncesiyle 70 cm. daha geriye çekilerek oluşturulduğu görülmektedir. Bu özelliği ile bir planlama problemi yaşandığı anlaşılmakta ve bırakılan alan ise taş işçiliğinin anlaşılması bakımından ayrı bir önem arz etmektedir. (*Çilingiroğlu, 1998: 229 vd.; Sevin, 1994: 58 vd.; Tarhan, 1994: 22 vd.; Dinçol, 1994: 6 vd. ; Ögün, 1974: 443 vd.; Sevin, 1987: 35 vd.; Derin, 1993*). Günümüzde bir kısmı toprakla kapanan bu kutsal alan yaklaşık 26 m²'lik bir alan

oluşturmaktadır. Bu alanda zemin düzeltilmiş olduğu anlaşılacakla birlikte günümüzde bu bölümün üzeri büyük ölçüde toprakla kapanmıştır.

Duvar işçiliği ve ait olduğu kalenin keramik verisi ışığında kaya mezarının Urartu dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kaya mezarının yanında yapılan kutsal alanlar Demir Çağında sıkça rastladığımız bir inanç sisteminin tipik örneğidir. (*Çilingiroğlu, 1998: 233 vd.; Işık, 1987: 497-534; Işık, 1995, Topaloğlu, 2009, Topaloğlu, 2011*)

2.3. Göktaş Kaya Mezarı

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 13 km. güneybatısındaki Göktaş Köyü'nün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında yer alan sarp kayalık üzerindedir. Bulunduğu kayalığın aşınmaya dirençsiz doğal yapısı nedeniyle kaya mezarına günümüzde ulaşmak mümkün değildir. En yakın noktadan yaklaşık 10 m. yükseklikte kalan giriş kapısının görülebildiği kadarı ile bir sıra silme ile çevrelenmektedir. Halktan öğrenildiği üzere yakın bir zamana kadar mezara basamaklı bir yol ile çıkılabilen kaya mezarı bir ön avlu ve bir odadan oluşan iki bölmeli bir yapı sahiptir. Duvarlarında nişlerin bulunduğu ve tabanında oval bir oyukluğun olduğu anlaşılmaktadır.

Kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edilen kaya mezarı ve çevresinden Demir Çağı ve Orta Çağ Keramikleri tespit edilmiştir Kaya mezarının yaklaşık 500 m. altından Göktaş Deresi akmakta ve bu derenin hemen batısında kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış üç Demir Çağı mezarı bulunmaktadır. (*Bingöl, 2002: 175; Ceylan, 2004: 269; Kozbe-Ceylan, et al. 2008; Topaloğlu, 2009; Topaloğlu, 2011*). Ancak içine girmek mümkün olmadığı için çizimi yapılamamıştır.

2.4. Aşağı Aktaş Kaya Mezarı

Iğdır İli Tuzluca İlçesi'nin 24 km. kuzeybatısındaki Aşağı Aktaş Köyü'nde yer almaktadır. Kaya mezarı hemen köyün üzerinde yükselen kayalık üzerinde yer almakta ve üzerinde bir kale ve kutsal alan barındırmaktadır. Kalenin bulunduğu kayalığın güneyinde yerden yaklaşık 15 m. yükseklikteki 100 x 85 cm. lik giriş kapısından girilebilen kaya mezarı günümüze kadar iyi derecede korunarak ulaşmıştır. Tek odalı ve tek sekisi olan kaya mezarı 2.19 m. yüksekliğinde ve 3,10 x3.13 m. boyutlarındadır. Kaya mezarının içine daha sonraki dönemlerde farklı amaçlarla kullanıldığı gösteren haç motifleri yapılmıştır. Yerden 79 cm yükseklikte başlayan ve 75

cm yüksekliğindeki sekinin boyutları 2.56x 1.15 m. dir. Bu seki içeriye doğru daralarak ve 2 m. olmaktadır. (Topaloğlu, 2009; Topaloğlu, 2011)

3. SONUÇ

Mevcut kaynaklardan Iğdır bölgesinin Demir Çağı'nda Urartu egemenliğinde altında olduğunu bilmekteyiz. Bölgedeki çok sayıdaki kale, yerleşme ve özellikle kazısı yapılan Melekli buluntuları bölgede Urartuların baskın bir egemenlik kurduklarını göstermektedir. Iğdır bölgesinde yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde tespit ettiğimiz dört yeni kaya mezarı da bu egemenliğin diğer bir göstergesidir. Tespit edilen kaya mezarları bölgesel anlamda Urartu varlığı göstermesi bakımından önemli olmakla birlikte tüm Anadolu'da şimdiye kadar tespit edilmiş 27 merkezi genişletmesi bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır. Yapım teknikleri, bakımından başkentten uzaklaştıkça taş işçiliğinin ve kaya mezarı geleneğinin değişimini örneklemesiyle de ayrıca dikkat çekicidir.

Iğdır bölgesindeki gibi Erzurum, Erzincan ve Kars Bölgesinde de yeni tespitlerimizle Urartu'nun ölü gömme ve kaya mezarı geleneğinin daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacağımızı düşünmekteyim.

KAYNAKÇA

Barnett, R.D., "The Urartian Cemetery at Iğdır", *Anatolian Studies XIII*, Ankara, 1963.

Belli, O.- A. Ceylan, "A Bronze Age And Urartian Fortress in the Northeast Anatolia, Yoğunhasan", *Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology - TÜBA-AR-5*, 2002.

Belli, O.- V. Sevin, , *Nahçıvan da Arkeolojik Araştırmalar*, İstanbul, 1999.

Belli, O., *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, (Bas. Dok. Tez.), İstanbul, 1997.

Bingöl A., "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar-Historical and Archaeological Researches in Karayazı" *Atatürk Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2,28-29, Erzurum 2002, 173-190.

Bingöl, A.- A. Ceylan-Y. Topaloğlu-Y. Günaşdı, "2009 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2009.

Ceylan, A., "Yazılıtaş Horasan", *Çağlayan Aras-I*, Erzurum 2002, 14-15

Ceylan, A., "Doğubayazıt'ın Eskiçağ Tarihi'ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı'ndan Demir Çağı'na).", *Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003)*, İstanbul 2004, 41-51.

Ceylan, A., "2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara 2004, 263-272.

Ceylan, A., "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age", *Anatolian Iron Ages V*, London 2005, 21-29.

Ceylan, A., "2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2005, 189-200.

Ceylan, A., "2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *23. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2006.

Ceylan, A., "2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2007.

Ceylan, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum 2008.

Ceylan, A., "Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1*, Kars 2008, 75-81.

Ceylan, A., Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi, *A.Ü. Fen-Ed. Fakültesi Sos. Bil. Dergisi.*, Erzurum 2008.

Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, "2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" *25. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2008.

Ceylan-Bingöl-Topaloğlu, "2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" *26. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2009.

Ceylan, A.-Y.Topaloğlu, *Demir Çağı, Doğu Anadolu*, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b, İstanbul 2008.

Çevik, N., *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara 2000.

Çilingiroğlu, A., *Urartu Krallığı-Tarihi ve Sanatı*, İzmir 1997.

Çilingiroğlu, A., "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi, Umudumtepe (Kalortepe)." *Anadolu Araştırmaları VIII*, 1980.

Çilingiroğlu, A., "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Karatepe'de ki Işık*, (ed. G.Arsebük-Machteld- J.Mellink, W. Schirmer), İstanbul 1998.

- Derin, Z., Demirçığ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri, (Bas. Dok. Tez.), İzmir 1993.
- Dinçol, A.M., "Cultural and Political Contacts Between Assyrian and Urartu", *Tell Aviv* 21,1, 1994.
- Erinç, S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1953.
- Erkmen, M.- Ceylan, A., "Pasinler Kalesi Kazısı 2001", 13. *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara 2003.
- Geyikoğlu, H., Selçuklulardan Safevilere Kadar Sa'd Çukuru (Bas. Dok. Tez.), Erzurum 1998.
- Güner, İ., *Iğdır, Iğdır* 1993.
- Huff, D., "Das Felsgrab von Doğubeyazıt" *İstanbul Mitteilungen* 18, 1968.
- Işık, F., "Die offenen Felsheiligtümer Urartus und Ihre Beziehungen zu Denen der Hethiter und Phryger", *Gruppo Editorial Internazionale*, Roma 1995.
- Işık, F., "Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens", *Belleten* LI-200, Ankara 1987, 497-534.
- Işık, F., *Die Offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, Roma 1995.
- Ketin, İ., *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1983.
- Kleiss, W.-H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, Berlin 1976.
- Kozbe, G. - A. Ceylan - Y. Polat - T. Sivas - H. Sivas - I. Şahin - D. Tanrıver, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri- 6a-b Demir Çağları*, İstanbul 2008.
- Kökten, İ.K., "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1971-1972, Ankara 1975.
- Kökten, İ.K., "Kars'ın Tarih Öncesi" *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1948.
- Kökten, İ.K., "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* VII, Ankara 1943.
- Kökten, İ.K., "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", *Belleten* VIII, Ankara 1944.
- Kökten, İ.K., "Doğu Anadolu Kars Bölgesi Tarih Öncesi Araştırmaları Dair İlk Not", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi I-II*, 1943.
- Kuftin, B.A., Urartskij "Kolumbarij" u podosvy Ararrata i Kuro-Araksskij eneolit /An Urartian "Columbarium" on the slopes of Ararat and

the Copper Age of the Kuro- Araxes basin, Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii 13, 1944.

Lehmann, C.F.- Haupt, *Armenien Eins und Jetzt*, Berlin-Leipzig, 1931.

Ögün, B., "Urartu Halk Mezarları", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi 50. Yıl Anma Kitabı*, Ankara 1974.

Piotrovski, B.B., *Regno di Van. Urartu*, London 1966.

Salvini, M., *Die Religion der Urartaer*, Darmstadt 1995.

Saraçoğlu, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989.

Selen, H.S., "Doğu Anadolu Yolları ve Manzaraları", *Türk Coğrafya Dergisi- VI-VIII / XI-XII*, 1949.

Sevin, V., "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anatolian Iron Ages*, İzmir 1987.

Sevin, V., "Three Urartian Rock-cut Tombs from Palu", *Tell Aviv 21-1*, 1994.

Tarhan, M.T., "Recent Research at the Urartian Capital Tushpa", *Tell Aviv 21-1*, 1994.

Texier, C., *Description de l'Arménie La Perse Mésopotamie*, Paris 1839-1842.

Topaloğlu, Günaşdı, Bingöl, Ceylan, "2010 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzye Araştırmaları", *28. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2012. (Baskıda).

Topaloğlu, Y., "Sarıkamışta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-I*, Kars 2008, 197-216.

Topaloğlu, Y., *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları). ve Arkeolojik Verileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2009.

Topaloğlu, Y., "İğdır Bölgesi Tunç Çağı Yerleşimleri", *M. Özsait-N. Özsait Armağanı*, İstanbul 2011.